

Kapucin, oče Hipolit Novomeški (pravo ime: Adam Gaiger; 1667–1722) je že leta 1711 v svojem trijezičnem slovarju Dictionarium trilingue v dveh delih (latinsko-nemško-slovenski in nemško-slovensko-latinski) prvič zapisal nekaj pomembnejših slovenskih astronomskih izrazov in jih obravnaval, ni pa napisal še prvega slovenskega sestavka. Ta je prišel na vrsto leta 1798. Slovensko napisani spisi iz astronomije pa so se številnejše pojavili šele sredi 19. stoletja. Vsi so bili napisani v poljudnem jeziku. Strokovni in znanstveni slovenski članki iz astronomije so nastali dosti pozneje. Danes je slovenščina glede astronomskega izrazoslovja in obravnavanja najrazličnejših astronomskih vsebin povsem enakopravna svetovnim jezikom, v določenih primerih pa je še celo izrazno natančnejša kot marsikateri od slovenščine svetovno bolj priznan jezik.

Prva dva slovenska poljudna astronomska članka

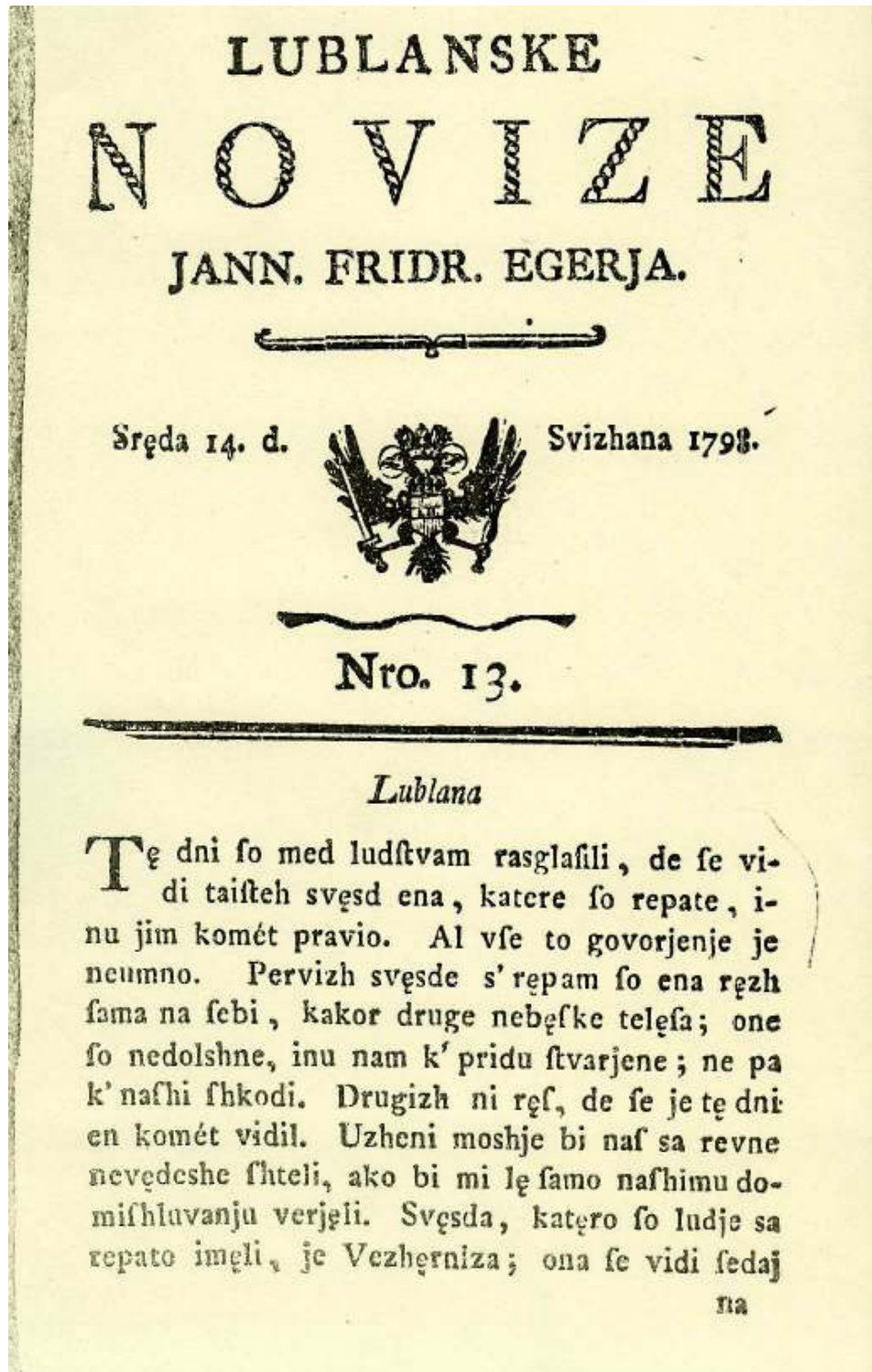
Morda bo kdo odkril še kakšnega od prej, a ne verjamem.

Zaenkrat menimo, da je prvi poljudni spis iz astronomije v slovenskem jeziku prispeval naš prvi pesnik Valentin Vodnik. Gre za nekakšno poročilo V. Vodnika, ki je s teleskopom opazoval zvezdno nebo. Spis je izšel v sredo, 14.2.1798 v *Lublanskih novicah* in nima kakšnega posebnega naslova. V glavnem piše nekaj o kometih in o opazovanju Venere z daljnogledom. V arhivu NUK v Ljubljani ga najdemo pod naslovom [*O repatici*].

Valentin Vodnik (1758–1819).

Valentin Vodnik je torej že uporabljal teleskop. Imenoval ga je *svesdno gledalo*. Vendar se ta Vodnikov izraz za teleskop ni udomačil. Članek je pa kar zanimiv.

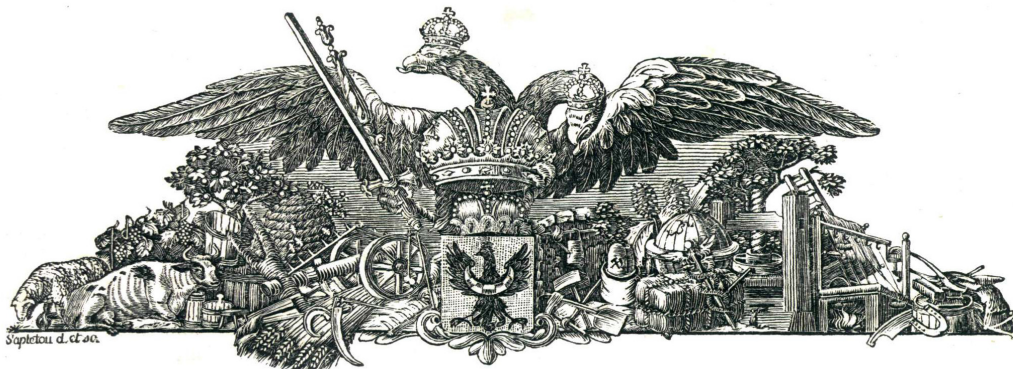

Za zdaj prvi v slovenščini napisan poljudni astronomski tekst – prva stran Vodnikovega spisa v Lublanskih novicah leta 1798.

na večer po sonznim sahodí skusi dobre tri ure ; pol devetih sa hribe sajide . Nekateri sa stopni so jo s' meno j gledali skusi eno dobro svedno gledalo katero je v' Londoni nalash sa svede gledat narejeno . Potle smo pustili tudi majn sa stopnim notri gledat . Vsi smo vidili , de je Planet Venus , to je po krajnskim Vezherniza . Ona je vidit , kakor mesez v' sazhetki sadniga krajza ; sakaj ona nima lastne svetlobe , ampak je od sonza rasvitlena , kakor Luna ima svoje kraize ; v' zhasi je tamna , v' zhasi vsa svitla . Kader je v' sadnim krajzi , hodi sa sonzam , inu se pravi : Vezherniza . Ob pervim krajzi hodi pred sonzam , se le s'jutra vidi ; inu takrat ji pravimo : Daniza . Kader je srak ali luft en malo dimen , se velika inu koshata vidi ; satoraj so ludje menili , de ima rep ; ali pa , de ima nakvisko sakushtrane lasi ; al skusi . Svedno Gledalo se vidi zhisto , fama na sebi , bres sape- livih sharjov , nizh ne migla , temuzh je kakor en majhen mesez v' sadnim srtelzi ; se vidi velika per eni glihi , kakor en zel goldinar , ali pol krone sa shtir petize . Kateri she niso od tiga vedeli , so se zhudili nad tim majhenim mesezam , inu nad negovim majhenim rogam . Sved- dogledzi pa she davno vedo , de Daniza ali Vez- herniza gori inu doli jemle , kakor mesez . To sim otel vsm povodat , de se nebodo prasno strahiti pustili ; inu de nebodo menili , de ni v' Lu- blani tuliko sa stopnih , kateri bi snali raslozhit , kaj je ta ali una sveda , saj kar te imenitnishi svede sadene .

**Za zdaj prvi v slovenščini napisan poljudni astronomski tekst - druga stran
Vodnikovega spisa v Lublanskih novicah leta 1798.**

Po 45-ih letih je višnjegorski župnik Janez Cigler (1792–1869), pisec prve slovenske povesti *Sreča v nesreči* (1836), napisal drugi slovenski poljudni astronomski spis, o Luni. Izšel je leta 1843 v prvem letniku izhajanja Bleiweisovih *Novic*.

Kmetijske in rokodelske novize.

Na svetlobo dane od z. k. kmetijske drushbe.

N° 25.

V frédo 20. grudna.

1843.

☞ Te novize pridejo v fako frédo na dvéh zhetertnih listih v Ljubljani na svetlo. Plazhujejo se v pisarnizi z. k. kmetijske drushbe v hišni 195 v Šalendrovi ulizi bliso Brega; sa Ljubljano in sa tite, ki jih ne dobivajo po poštni, sa zelo leto s 2 fl., — sa pol leta s 1 fl.; prejemljejo se pa pri natikfovavzu na Bregu Nr. 190. Po poštni veljajo sa zelo leto 2 fl. 30 kr., — sa pol leta 1 fl. 15 kr. Po vřih z. k. poštnah se snajo dobiti.

Luna.

Zhe v jasni nozhi pod milim nebam kvifhko ozhi povsdignemo, saglédamo neskonzhno shtevilo svésd, ktére na podnébji kakor svitile luzhize migljajo. She veliko vezh jih je pa, ki jih ne vidimo. Vře te nebéfhke luzhize se nam vidijo majhne le sato, ki so grosno daljezh od naf, v refnizi pa so velike. One se neprenéhama vertijo v nam nesnanih od Bogá njim odlozhenih krogih. Vřak vé, de vfaka she tako velika rézh, dalej zhe smo od nje odlozheni, manjšhi se nam vidi. Možno velika zérkev verh vifoziga hriba fosidana, zhe jo 5 ali 6 ur od njé odlozheni ogledujemo, se nam sdi kakor majhna béla skaliza. Kdor je per morji kadaj bil, je lahko vidil, de, kadar ljudjé napovedane barke perzhakujejo, ker so vajeni, jo she od daljezh vglédajo, pa vidi se njim kakor raziza, ktera po vodi plava; kadar h kraji pride, je grosno velika. Nektére barke so velike kakor gradovi, tako de se je zhuditi. Drugazh bi se pa mi zhudili, ako bi se ktera svesda nafhi sémliji toliko perblishala, de bi jo samogli viditi kolikorlhna je.

Modri svédoglédži vezh del menijo in pravijo, de vse te nebéfhke krogle nifo samo naf rasveljevati vřvarjene, ampak de v njih tudi prebivajo shive stvarí zhlovekam enake, ktere po svojí shégi zhasljo in molijo svojiga stvarnika. Vediti tega vender gotovo ne moremo. Modrijani le pravijo, zhemu bi bil Bog toliko in tolizh

prebivalih vřvaril, ko bi jih ne bil napolnil s prebivavzi? Zhemu bi bila nafha semlja, ko bi ne bilo ne ljudi, ne nobene druge shive stvarí na nji? Tedaj so tudi prebivavzi v solnzu, v luni in v vřih drugih svesdah, kteri imajo svojimu prebivalíhu permerjene teléfa, imajo pamet in se veselijo svojiga shivljenja. Morebiti bomo kadaj, to je na unim svetu, tudi od tega kaj vezh svedili; kdo samore tukaj sapopašti boshjo modroft!

Med vřimi nebéfhkimi luzhmi narvezh dobrote dobivamo od solnza; to vfakter sam vidi in zhuti. Sblahtno solnze naf vfaki dan rasveljuje s svojo svitlobo, ogreje naf in zelo semljo; s tem jo stori rodovitno. Vřak sam lahko miřli, kako shaloftno bi bilo na svetu nafhe shivljenje, ko bi nikdar lepiga solnza ne vidili, ko bi v vezhni tamoti in simi prebivati mogli. Bres solnza bi tudi shivešti ne mogli, sato ker bi potrebni ga saivesha ne imeli; bres solnzhe svitlobe in bres toplote bi nizm ne srařtlo; bres solnza bi kmalo vři ljudjé lakote in sime umerli. Kako velika dobrota je tedaj solnze!

Nar blishneji tovarfh in fofed nafhe semlje pa je luna ali mésez. Kakor so vse nebéfhke luzhi, kterih je bres shtevila, okrogle, tako je tudi luna okrogla, ravno ko nafha semlja. Luna ni slo daljezh od naf; slo uzheni svédoglédži so do zhiftiga srajtali, de ena in petdefet tavshent, ofsem slo tri in dvajset milj je od semlje do lune. Ko bi samogli tridefet nafhiz semlj eno verh

Luna - drugi poljudni astronomski spis, napisan v slovenščini/1.

druge naloshiti, bi do lune dosegle. Luna je trinajtkrat manjši ko naša semlja, to je: ko bi samogli trinajst lun vkup stazhiti in is njih eno narediti, po tem bi bila luna po velikosti naši semlji popolnoma enaka. Zhe so tadaj prebivavzi v luni, kakor uzheni mislijo, kako zhasitljiva in lepa se njim mora viditi naša semlja, ktera se njim kashe trinajtkrat vezhji, kakor se kashe nam luna!

Uzheni moshje so snafhli take gledavnike (Perspektive, Fernröhre), kateri nam daljezh od naf odlózhene rezhi bliso pokashejo. Gledavniki (ali perspektivi) so taki tulji (Röhre), ki so v njih glashavnate sbrufhene shipe vdelane, ktere vfako rezh vezhji, in dalje rezhi blisheji kashejo. S takimi gledavniki ali tulji, — kterih nekteri so grosno veliki, tako namrezh de se skosi nje vfaka rezh sto in sheftdesetkrat vezhji pokashe, — se grosno daljezh od naf odlozhene stvari, kakor bliso vidijo, in se lahko pregledujejo. S takimi gledavniki uzheni svesdogledzi vezhkrat v luno gledajo, in jo tako bliso vidijo, de noter v luni ali mezju prav lahko raslozhijo bribe in doline, gojsde in planjave in vezh drugih rezhi. Luna se tako obrazha, de nam smerej ravno tisto stran kashe naj bo polna ali prasna, to je o mlaji in o shipu. Une strani nam luna nikoli ne pokashe. To se prav lahko sposna s golimi ozhmi, ker v luni smerej vidimo ravno tiste life ali maroge. Proge ali life v luni niso nizh drugjiga, kakor fenza, ktero visoke gore v luni naredijo; v velike globozhine med gorami ne pride soluzhna svitloba, sato se nam luna nikoli vfa zhisla in svitla ne pokashe, ampak kadar je fenza, se nam pokashejo tamázhne life, próge.

Life ali proge v luni so nekadaj she dajale priloshnost vezh prasnim veram in neumnim vrasham. Vezh sto let se ohrani med nemfhkim ljudstvam vrasha, de v luni je sa kásen ali fhtrafingo tisti mosh, kateri je shel v nedéljo v gojsd derva poberat; she sdaj se v luni vidi mosh, kateri butaro derv na herbtu néfe. Proge v luni se ref ravno tako vidijo, kakor de bi mosh stal in butaro na herbtu néfel. Tudi per naf na Krajnskim se je she ohranila vrasha ali prasna vera, ktera pravi, de mosh, kateri se v luni vidi in kladvo v rokah dershi, je kovazh, kateri je s kladvam svojo mater po glavi vdartil in vbil. Drugi pravijo v luni je Rajn sa kasen ali fhtrafingo, ki je svojjiga brata Abelna umóril. She vezh drugih vrash in prasnih vér se najde med ljudmi, kar life v luni sadeva; ker ljudje ne vedo, de to stori le féenza visozih gorá v luni, kolikorshne visokofhi ni najti na naši semlji.

De ima luna tudi nekoliko mozhi do nafhe semlje, so naši spredniki she nékadaj sposnali. Ne le famo, de nam luna nozhi rasvetljuje, ampak de ima tudi nekoliko mozhi do vode, do selifh in do drusih stvari na naši semlji, in mo-

rebiti tudi do nafhkih trupel, vfi uzheni in drugi skufheni moshje terdijo. Marfiktere boléni so vselej hujfhi ob zhasfu, kadar se luna polni ali narafha (kakor nekteri prav napazhno pravijo; kadar luna gori jemlje), in pojenjajo ali zeló popolnoma minejo, kadar se luna manjšha ali nasaj jemlje. Od nekteriga pravijo, de je méfzhin; s tem se toliko rezhe, de njegova bolesen se ravna po mezhnih spremenilih. Morebiti tedaj luna tudi kaj nafhimu sdravji persadéva.

She nekadaj so kmetje verovali, in she sdaj verovajo, de ima luna posebno mozh do rafhi nafhkih sélifh. Sato nektere femena sejejo ali fadijo raji ob zhasfu polne lune, druge sejejo ali fadijo le rajfhi o mlaju, tode dva enako ne ravnáta, in v dveh krajih ni enake návade. De bi kmetje vedili, ktere femena o polni luni, in ktere o prasni luni sejati, naj ohranijo to poglavitno vodivnizo ali regelzo: „Vse femena, ktere sad naredijo verh semlje, se morajo sejati ob zhasfu, kadar se luna narafha (gorijemlje) ali o polni luni. Vse femena, ktere sad naredijo pod semljo v bonkah ali v koreninah, se morajo sejati ali faditi ob zhasfu, kadar se luna manjšha, o mlaji.“

Kdor se bo hotel po tej poglavitni vodivnizi ali regelzi ravnati, ktera veli o polni luni sejati vse femena, ktere verh semlje sad narejajo, in o mlaji sejati vse femena, ktere v semlji v bonkah sad narejajo; naj seje o polni luni vse shita, vse fozhivje in vse druge sélifha, kterih kmetavzvi sa poklajo potrebujejo, in se selene (frifhne) ali pa fuhe shivini poklajajo. Tako detela, grafhiza, in mnoge trave veliko vezhji sraftejo in per shivinfti reji vezh sdajo, zhe so sejane o polni luni, kakor ko bi bile sejane o mlaji. O mlaji naj seje repo, korenje, kapuf, pefo, kolarabe, in vezh takih sélifh, vender prefajati jih nikoli ni treba o mlaji, ampak vselej o polni luni. O mlaji naj fadi krompir, zhebulo, zhefen in vezh takih rezhi.

Usrok, sakaj nektere sélifha bolj storijo sejane o polni, kakor sejane o prasni luni ali o mlaji, je letá: Sélifha, ktere verh semlje ali kvifhko sad obrodujejo, potrebujejo vezh mokróte in vezh svitlobe k svoji rafhi posebno od sazhetka; o polni luni imajo tedaj po dnevu in po nozhi svitlobo, tudi rofa je vselej vézhji o polni luni kakor o mlaji, sato s vefeljam kvifhko hitijo in obiln sad saftavijo. Sélifha, ktere v semlji sad narejajo, ne potrebujejo k svoji rafhi ne toliko svitlobe ne mokróte, sato ker jim ni treba visoko kvifhko srafti, ampak le tréba je njim v koreninah se debeliti. Ker tedaj take selifha ponozhi nimajo svitlobe, tudi ne toliko mokrote, bodo tudi obilnifhi sad obrodile. Vse take rezhi je ljudi le dolga skufhnja nauzhila; naj vfak kmetovavez tudi sam pokufha in naj se prepriha. Kdor grah, bob, lézho in vezh taziga fozhivja o mlaji

Luna - drugi poljudni astronomski spis, napisan v slovenščini/2.

ali ob zhafu, kadar se luna manjša (dolijemlje), fadi, bo malo dobizhka imel, ker grah bo zel zhaf zvetel do terdne ješeni, in le malo strokov narédil; she tišči so vezhdel prasni.

Sélišha in zvetlize (roshe) prefajati, drevéša zepiti, in vinfke terte obrésovati je nar bolj-šhi o polni luni; to so sdavnej she skufili uzhe- ni vertnarji in gorniki.

Le skufhnja mora naf uzhati,
Is semlje prida vezh dobiti;
Sató naj vřaki sam pokufi,
Podlěj she lé naj jesik bruš.

Vifhnjagorz.

Ivoje fadišha s vifokim sidam obsidati, tega pa mi kmetje ne móremo.

Profimo tadaš Njih, in vse, ki so per z. k. kmetijški drushbi, ktera nam, kakor smo pre- prizhani, saref dobro sheli, naj se pogajnajo sa- to, de bi gošpóške zhuvaje poštáville; de bi tišči, kteri bi bili pošhkodvavzi šadja in šadniga drevja šaléseni, ojštró pošhtráfani bili. Naj šker- bijo, de bo neporedna mladost po deshélških fholah in v zérkvi od duhovnih pridgarjev tako poduzhena, de se bo šama preprizhala, de šadno drevje pošhkodovati je ravno tako velika pregréha, kakor bi bila pregréha nedólshno ši- vino bres potrebe moriti.

Luna - drugi poljudni astronomski spis, napisan v slovenščini/3.

V petem letniku *Novic* leta 1847 pa je izšla že daljša astronomska razprava v 16.- tih nadaljevanjih z naslovom *Zvezdoslovje*. Napisal jo je Matija Vertovec (1784–1851), župnik iz Šentvida pri Vipavi. V poljudni obliki je obdelal skoraj vso takratno splošno astronomijo. V tej razpravi se kristalijo prvi zametki slovenske astronomske terminologije, za katero lahko rečemo, da se je kovala sprva in najprej v *Novicah* in šele potem drugod. To pa je že nova zgodba.

Kranj, Zlato Polje, 1. 4. 2016

Marijan Prosen

Literatura:

V. Vodnik, [*O repatici*], Lublanske novice, 2, 1798, 13.

J. Cigler, *Luna*, Novice, L. 1843, št. 25, 97-99.

S. Južnič in M. Prosen: *Astronomija na Slovenskem in slovenski astronomi na tujem (12. –21. stoletje)*, Didakta, Radovljica 2008.

Vse reprodukcije in slike so s spleta.